

Dilnoza ARTIKOVA,

Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

E-mail: dilnozaartikova49@gmail.com

Renessans ta'lim universiteti dotsenti, PhD F.Saidova taqrizi asosida

LINGUISTIC-CULTURAL FEATURES OF PHYTONYMS

Annotation

In this article, special attention is paid to the study of phytonyms, in particular, to the disclosure of their linguistic and cultural aspects. This article also deals with diachronic and synchronic study of phytonyms. In the same way, an attempt was made to reveal the spheres of use of phytonyms.

Key words: Phytonym, rose, pomegranate, toponym, proverb, tulip, chilonzor, olmazor, name.

ЛИНГВИСКОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФИТОНИМОВ

Аннотация

В данной статье особое внимание уделено изучению фитонимов, в частности раскрытию их лингвокультурных аспектов. В данной статье также речь идет о диахроническом и синхроническом изучении фитонимов. Таким же образом была предпринята попытка выявить сферы употребления фитонимов.

Ключевые слова: Фитоним, роза, гранат, топоним, пословица, тюльпан, чилонзор, олмазор, имя.

FITONIMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada fitonimlarning o'rganilish, xususan, ularning lingvomadaniy jihatklarini ochib berilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur maqolada fitonimlarning diaxron va sinxron o'rganilishiga ham to'ralib o'tilgan. Shningdek, fitonimlarning qo'llanilish doiralari ham ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Fitonim, atirgul, anora, toponim, maqol, lola, chilonzor, olmazor, ism.

Kirish: So'nggi o'n yilliklarda antropotsentrik, shu jumladan lingvomadaniy paradigma doirasidagi lingvistik tadqiqotlar dolzarb bo'lib qoldi. Barcha tilshunoslik madaniy-tarixiy mazmun bilan singib ketgan, chunki uning predmeti madaniyatning sharti, asosi va mahsuli bo'lgan tildir. S.G.Ter-Minasova ta'kidlaganidek, "tillar ushbu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning dunyosi va madaniyati bilan ajralmas birlikda o'rganilishi kerak" [2] Shu nuqtayi nazardan qaraganda, til nafaqat muloqot vositasi, balki u yoki bu xalqning dunyosi, madaniyati, psixologiyasi va mentalitetini anglash vositasidir. Ushbu maqola lingvokulturologik paradigмага mos ravishda yozilgan.

Tillarning diaxronik shakllanishi etnik guruh yoki xalqning tarixi bilan chambarchas bog'liq. Shuni ta'kidlash joizki, bunday muhim holatni dunyoga mashhur olimlar V. Bartold [1], A.N.Bernshtamlar [3] jiddiy tadqiq qilgan. Asrlar davomida o'troq va ko'chmanchi turmush tarzini olib borgan turkiy qabilalarning umumiy dunyoqarashidagi o'simlik nomlarining o'rni, turkiy xalqlar tilining tarixiy rivojlanishiga ta'sirini aniqlash chuqur tahlil qilinishi orqali ko'plab nazariy va amaliy yangiliklarni qo'lga kiritish mumkin. Ko'rinib turibdiki, Oltoy davrida (Paziriy, Kazkul, Uko'k) qazishma ishlarini tashkil etish va bir qator tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan tosh qabristonlarni chet el olimlari tomonidan ilmiy tadqiq etish hozirgi davrda izchil rivojlanib borayotgan tilshunoslik fani bilan bevosita bog'liq. Albatta, sug'orish va qishloq xo'jaligining turkiy qabilalarning hayotidagi ahamiyati tufayli, ya'ni. tarixiy manbalardan ma'lumki, fitonimlar nafaqat bezak vazifasini bajargan, balki nafaqat O'rta Osiyo, balki butun Yevroosiyo qit'asida umumiy madaniyat va urbanizatsiyaning boshlanishida eng muhim vosita sifatida o'ziga xosdir. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, fitonimlarni faqat daraxt nomlari bilan solishtirish o'ta tor va mohiyatni ochishga halaqit beradigan yondoshuv bo'ladi. To'g'ri, daraxtlarning nomlari uzoq yillik dekorativ ko'kalamzorlashtirish jarayoni bilan cheklanib qolmaganligi sababli, ular ko'plab turkiy xalqlarning ko'chmanchi turmush tarzidan o'troq turmush tarziga o'tishiga asos bo'lib xizmat qilganligini ham inkor etib bo'lmaydi.

Bu fikrni turkiy qabilalar tarixiga ko'plab fundamental tadqiqotlar bag'ishlagan N.E.Abramzon, V.Bartold va A.N.Bernshtamning fikriga asoslanib. shunday xulosa qilishimiz mumkin. Turkiy qabilalar, hamisha Buyuk ipak yo'lining markazida qolib, turli ruhiy xususiyatlar va madaniyat shakllari bilan chambarchas bog'langan, bu hammaga ma'lum tarixiy faktidir.[5]. Tarixiy asarlarda ham fitonimlarni o'rganish alohida masala sifatida mashhur bo'lgan. Xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur ham o'zining "Boburnomasi"da Qobulda bo'lganida lolaning 34 turini aniqlaganligini keltirib o'tgan. "Boburnoma"da: "Yana Hindustonda tavre gullar bordur" jumlasidan keyin "josun", "kanir", "kiyura", "yosuman" kabi bir qancha gullarning shakli, rangi, tanasi, ildizi va hidigacha ta'riflaydi (264-bet). Bobur Hind yerida Agraga suv keltirib, obod qilganini shunday yozadi: "Har go'shada maqbul chamanlar, har chamanda muvajjah gul va nastarinlar murattab va mukammal bo'ldi"(275-bet). Boshqa bir o'rinda yozadi: "Tarh bilan chamanlar qilib, chamanlar atrofida xushrang va xushbo'y gul va rayohin tikmak kerak" (330-bet). Bobur Hindistonda "nilufarzor sayr"iga chiqadi. Bu gulni juda yaxshi ta'riflab hindlar nilufarning urug'iga "duda", gulning o'zini "kaval kikriy" atashlarini eslab o'tadi (338)[8]. Bobur qadami yetib borgan turli hududlarda ko'chatlar o'tqizib, gullar ekib, o'nlab bog'-rog'lar va yuzlab gulzorlar barpo qiladi. Buni oradan asrlar o'tib, Javoharlar'l Neru "Dunyo tarixiga nazar" kitobida yozadi: "U gullar va bog'larni sevar va jazirama Hindistonda O'rta Osiyodagi vatanini tez-tez eslab turardi: "...binafshasi bisyor latif bo'lur... qalin lola va gullar ochilur", deb xotirlaydi u esdaliklarida" (Ilhom Sultonov tarjimasi).

Xuddi shu kabi O'zbek romanchiligining asoschisi deb qaraladigan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida ham fitonimlarga alohida urg'u berilgan o'rinlar ko'p. Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash kerakki, Abdulla Qodiriyning quddoshlari "gul shaydosi edi" deb esga olishadi, adib o'z qahramonlarini ba'zan gulga taqqoslaydi yoki ulardan ayrimlari gul parvarish bilan mashg'ul bo'ladi. Yozuvchi Kumushbibining parishon holi uchun: "Bir narsa to'g'risida o'ylarmidi yoki bosh og'rig'isi kuchlikmidi, har holda namozshom gul kabi yopiq edi" (30-31-bet), deb izoh

beradi. Kumush turmushga uzatiladigan sahnaga nazar tashlaymiz: qizyig'iniga Kumushning dugonalari jamlangan. Bu yig'inni ham yozuvchi "Qizlar majlisi – gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi!" (53-bet), tarzida "gullar" bilan bezaydi. Bunday go'zal manzaraga uchragan odam "gul tanlashda biror qarorga kelolmay" hammaga kulgi bo'lishi mumkin. Ammo davraga Kumushbibi kirib kelgach, agar gulni guldani ajratib tanlashga zarurat bo'lsa, endi odam mutaraddid bo'lmaydi, ikkilanib esankiramaydi. Chunki "Kumushbibi lolalar ichidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagi bir oy edi" (54-bet), deb gul va oyga qiyoslaydi. Dali-g'ulli O'zbek oyim Kumushni birinchi bor ko'rganida goh o'pkalanib, goh erkananib: "Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan..." (325-bet), deya shoirlanadi va ko'ngil quvonchini izhor qiladi. Roman intihosiga yaqin Otabek tush ko'radi. Adib uning tushini ham gul va gulzor tomon buradi. Otabek "tush ko'rar edi: chamanda gullar ochilgan emish... Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rango-rang chechaklardan ko'zini ololmas emish" [9].

Turkiy tillarning morfemik formatlari turg'un shaklga ega bo'lib, odatda asrlar davomida o'zgarishsiz mavjud bo'lib kelayotganiga guvoh bo'lamiz. B.O.Oruzboyevaning [6] ta'kidlashicha, Shiriqli, Olmali, Kegetiy toponimlarining postpozitiv yo'nalishi affiksularining fonetik barqarorligi hozirgi turkiy fan uchun muhimligicha qolmoqda. Chunki, yuqorida tilga olingan olim ta'kidlaganidek, turkiy tilli xalqlar toponimik tizimida keng tarqalgan, mahalliy landshaftning qadimiy mo'l-ko'lligi va rivojlanishini bevosita ifodalovchi toponimik qatlamning shu shakli bilan bog'langan. Qadimgi O'rxon va Yenisey matnlarida uchraydi. Shu bilan birga, akademik B.Oruzboyeva toponimlarning asosiy qismiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular ham fitonimlardan tuzilganligini ko'rish mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu fikrni diaxron va sinxron o'rganadigan bo'lsak albatta, to'g'ri ekanligigga guvoh bo'lamiz. Masalan, Shahrisabz shahar nomini ko'pchilik "Ko'k shahar,

Yashil shahar" deb tushuntiradi. Aslida shu "Ko'klik" ham "Yashillik" ham fitonimlar, daraxt va gullarning ko'pligi ilan bog'liq.

Bugungi kunda ham "Chilonzor", "Olmazor", "O'rikzor", "Tutzor", "Lolazor", "Paxtazor" kabi yuzlab joy nomlari daraxt va gullar nomi bilan bog'liq ekanligini guvohi bo'lishimiz mumkin.

Fitonimlarning madaniy xoslanishi nuqtayi nazaridan tadqiq qilganda shuni ham inobatga olish kerakki, boshqa turkiy tillar singari fitonimlar shaxs nomlari, xususan ayollarga ism sifatida qo'yilishi ham juda faol. Masalan, Anora, Arg'uvon, Asmogul, Jasmina, Ra'no, Lola, Rayxon (ayrim hollarda er kishi ismi sifatida ham uchraydi), Nilufar, Guli. Shuningdek, qo'shma so'z shaklida: Anorgul, Barnogul, Bodomxon, Bodomgul, Gulhayo, Gulnoza, Gulnora. E. Begematovning [7] "O'zbek ismlari ma'nosi" kitobida gul so'zi qo'shimlangan 1750 ta ism keltirilganligini o'ziyiq o'zbek tilidagi shaxs nomlarida fitonimlarning o'ziga xos o'rni va ahamiyati borligini ifodalaydi.

O'zbek xalqining madaniy hayotida fitonimlar bilan bog'liq muqaddas tushunchalar, madaniy hayotining asosi sifatida qaraladigan o'rinlar nihoyatda ko'p. Jumladan, tut daraxtini kesish go'yoki bir odamni o'ldirgandek gap, bemor odam tut yeyishga yetib borsa vafot etmasdan yana yashab ketimshiga bashorat sifatida qaraladi. Bu borada bug'doynig ham alohida o'rni bor.

Xulosa. O'zbek xalqining madaniy hayotida bug'doyni bos, uvul qilsa "ko'zi ko'r bo'ladi, xor bo'ladi, bir kun shu nonga o'ta muhtoj kunlar boshiga tushadi" deb qarash ham eng muqaddas fitonim sifatida o'rni beqiyosligi tasdiqlaydi.

O'zbek tilida fitonimlar bilan bog'liq asarlar, maqol va matallar ham talaydigan. Masalan, "Ona bila bola – Gul bilan lola", "Bog' ko'rki bodom – olam ko'rki odam", "Gulning ham tikani bor".

Umuman olganda o'zbek tilidagi fitonimlar shu til sohiblarining didi, dunyoqarashi va orzu-umidlarining ifodasi desak mubolag'a bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 1996. – 608 с.
2. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М.: СЛОВО / SLOVO, – 2000.
3. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М., 1960. – 246 б.
4. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I. – Б., 1997. – 560 б
5. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, 1990. – 479 б.
6. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. – Бишкек, 2000. – 360 б
7. Бегематов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент ЎзМЭ. 207. – 608 б
8. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома – Тошкент. Ўқитувчи. 2008 – 288.
9. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент. Инфо капитал. 2017. – 490